

De zeventiende-eeuwse modernisering van het stadhuis van 's-Hertogenbosch

Merlijn Hurx

Het stadhuis van 's-Hertogenbosch behoort tot de meest monumentale stadhuisen uit de Nederlandse Gouden Eeuw. Het betreft een verbouwing van een oud middeleeuws raadhuis, waarvoor de aanleiding een kleine brand was geweest. In eerste instantie had men uitsluitend de schade willen herstellen, echter op aandringen van enkele vooraanstaande burgers besloot men ook de voorgevel te vervangen (afb. 1). Dankzij de grootschalige modernisering die hierop volgde,

Afb. 1. 's-Hertogenbosch, stadhuis, voorgevel, Pieter Minne en Dirk van der Lith, 1670 (foto auteur)

kreeg 's-Hertogenbosch een voornamelijk classicistisch stadhuis waarmee het helemaal in pas liep met de architectonische innovaties in Holland. In het belangrijke gewest Holland waren bijna alle zeventiende-eeuwse publieke gebouwen in de classicistische stijl opgetrokken, maar zeker de roem van het pas voltooide stadhuis in Amsterdam (1648-1665) zal de Bossche magistraat tot de verbeelding hebben gesproken. Niet zonder reden stond dit bouwwerk in de Republiek bekend als het 'achtste wereldwonder'. De bouw van het nieuwe Amsterdamse stadhuis had spoedig aanleiding gegeven tot navolging, waarvan het stadhuis van Maastricht (1655-1685) het meest prestigieuze voorbeeld is. Samen met 's-Hertogenbosch is dit het enige classicistische stadhuis in het zuiden. Echter in tegenstelling tot Maastricht werd er in 's-Hertogenbosch geen nieuw stadhuis gebouwd. Er werd begonnen aan een verbouwing waarbij de oude kern bewaard bleef. Dit verschil had grote consequenties voor de architectuur, want terwijl in het ontwerp voor Maastricht de klassieke regels tot in het uiterste konden worden doorgevoerd, was men in 's-Hertogenbosch afhankelijk van de bestaande situatie.¹ In dit artikel zal getracht worden de betekenis van de modernisering te analyseren. Welke verstrekkende gevolgen had de modernisering en tot op welk niveau werd de classicistische bouwkunst doorgevoerd? Was er slechts sprake van een omtovering van het decor, waarbij de nieuwe gevel als een soort make-up laag over het oude stadhuis werd aangebracht of hielden de classicistische vernieuwingen meer in? Voor een goed begrip moet de modernisering vergeleken worden met andere zeventiende-eeuwse verbouwingen van stadhuisen, zoals in Haarlem, Deventer en Alkmaar.

De weinige artikelen die verschenen zijn over het stadhuis in Den Bosch hebben de betekenis van de modernisering voor een groot deel onaangeroerd gelaten. Alleen Ozinga heeft in 1938 aanzet gegeven voor verder onderzoek. In zijn artikel, 'Het stadhuis te 's-Hertogenbosch en zijn bouwmeester', kwam hij tot de conclusie dat de verbouwing minder ingrijpend was dan ze lijkt.² Volgens hem kan er over een in decoratief-architectonisch opzicht ingrijpende omvorming van een oud complex gesproken worden.³ Niettemin bleef een analyse waarbij de modernisering in een breder perspectief geplaatst wordt achterwege. Zijn onderzoek richtte zich voornamelijk op de toeschrijving van het stadhuis aan de Rotterdamse

architect Claes Jeremias Zn. Persoons. Nadien is er niets meer verschenen over het stadhuis. Desondanks bestaat er nog wel een uitgebreid typoscript over de historie van het stadhuis door Pirenne, de vroegere stadsarchivaris van 's-Hertogenbosch. Deze studie had echter evenmin het doel het stadhuis in een breder perspectief te plaatsen.⁴

Om de consequenties van de modernisering te bestuderen zal in het eerste deel van dit artikel de aandacht uitgaan naar de façade aan de Markt. De gevel werd als een apart onderdeel uitgevoerd in natuursteen en vormt als het ware het classicistische manifest voor het nieuwe gebouw. Het wekt dan ook de indruk het belangrijkste element van de vernieuwing te zijn. Om te achterhalen of de gevel slechts het resultaat is van het werk van een aannemer zonder gedegen kennis van de klassieke regels, of dat er meer diepgang aan het ontwerp ten grondslag lag, zal er een vergelijking volgen met de regels uit de bekende Italiaanse traktaten. Daaropvolgend zullen vragen omtrent de nieuwe systematiek van de indeling worden gesteld. In verband hiermee zal er worden gekeken naar de functionele en representatieve eisen die een rol hebben gespeeld bij de keuze voor een nieuw stadhuis. Verder komt ook de klassieke inspiratie voor de indeling van de plattegrond van het Bossche stadhuis naar voren, waarbij er ingegaan wordt op de typologie van het gebouw. In de laatste paragraaf zal de modernisering vergeleken worden met andere zeventiende-eeuwse classicistische renovaties van stadhuisen in de Republiek. Hoe verhouden de gevolgen van de vernieuwing zich tot andere verbouwingen? Zijn er overeenkomsten te ontdekken of staat elke vernieuwing op zich?

De bouwmeester van het stadhuis

De aanleiding voor de verbouwing van het stadhuis was de brand die in de nacht van 25 op 26 december 1669 in de visitekamer van het stadhuis had gewoed. Deze brand had slechts enkele kamers vernield en aanvankelijk was de bedoeling alleen de kamers aan de achterzijde van het stadhuis te herstellen.⁵ Er werd een commissie ingesteld die de plannen voor de restauratie moest uitwerken. Maar op 7 maart 1670 deelde deze bouwcommissie tijdens een vergadering aan het stadsbestuur mee dat enkele burgers en leden van het stadsbestuur het onbevredigend vonden slechts de achterzijde te vernieuwen. Zij waren ervan overtuigd dat het oude stadhuis toe was aan een grootschalige renovatie. Het nieuwe stadhuis moest het sieraad van de stad worden. Daarvoor wilde men de voorzijde gelegen aan de Markt, verbouwen: *Maer alsoo met het voorsz. Besoigne bezich sijnde, haer Ed. door verscheyde heeren van de Regeringe ende andere borgers voorsquam, dat als men aen den stadhuyse ijets genegen was te maecken, sulx tot meest cieraet van de stadt behoorden te geschieden vooraen de marckt ende niet achter in soo naeuwen straet, derhalve een project ende teeckeningen hadden doen opstellen in wat vouge voor aen den stadhuyse souden connen werden gemaect.*⁶

Men had reeds een nieuw plan opgesteld, waarvan enkele tekeningen in dezelfde vergadering getoond werden. Het is

echter onduidelijk hoe ambitieus dit nieuwe plan was. In de hierboven aangehaalde resolutie lijkt het erop dat het project voornamelijk de voorzijde van het stadhuis betrof. In de vergadering werd echter ook vastgesteld dat er 25.000 gulden zou worden vrij gemaakt door het uitgeven van lijfrente. Dit is wel een erg groot bedrag voor een kleinschalige restauratie en de verbouwing van de gevel, het lijkt daarom aannemelijk dat de aspiraties vanaf het begin verder reikten.

Men liet geen tijd verloren gaan, want dezelfde dag (7 maart 1670) werd de Bossche schrijnwerker Dirck van der Lith aangesteld om in Holland of Utrecht een meester-steenhouwer te zoeken die de nieuwe voorgevel zou willen aannemen. Hij zou op 31 maart vertrekken, waarbij hij de specifieke instructies kreeg enkele gebouwen van de steenhouwer Pieter Minne uit 's-Gravenhage te inspecteren, waarvan het huis van de koopman Allard Poullaert te Leiden, aan het Rapenburg nummer 6, zelfs bij name werd genoemd.⁷ Minne, die waarschijnlijk reeds in Den Bosch aanwezig was, werd nog vóór Van der Lith's vertrek geconsulteerd over de modernisering van het stadhuis. Samen met Van der Lith stelde hij een bestek op voor de nieuwe natuurstenen voorgevel, dat de 29ste maart door de bouwcommissie werd bestudeerd.⁸ Minne wilde het werk aannemen voor 9000 gulden en hij beloofde voor de winter klaar te zijn. Na het aanbrenge van enkele wijzigingen werd overeengekomen dat Minne voor 8000 gulden aan het werk zou beginnen. De commissie hield zich echter het recht voor het contract tot 14 april te kunnen opzeggen.

Het reisverslag van Dirck van der Lith, die met het bestek en de *afteekeninge* langs enkele steden in Holland en Utrecht ging om daar de *vermaerste meesters* te bezoeken, wordt nog bewaard in het stadsarchief van Den Bosch.⁹ Het verslag bevat waardevolle informatie over de bouwindustrie en wijze waarop men in de zeventiende eeuw dergelijke projecten aanpakte. Van der Lith moest bij elke aannemer informeren tegen welke prijs hij het bestek zou kunnen uitvoeren. Op zijn reis ontmoette hij verscheidene steenhouwers waarvan er enkelen bereid waren vóór 10 april naar 's-Hertogenbosch te komen, om daar met de bouwcommissie verder te praten over de nieuwe gevel.¹⁰ In Dordrecht had hij de steenhouwer Pieter van Coeverden ontmoet die op de tekeningen en het bestek aanmerkte dat er nog enkele verzwaringen moesten worden aangebracht. Verder verklaarde Van Coeverden zich bereid om samen met de steenhouwer Adriaen Schey voor de commissie te verschijnen. Vervolgens vond Van der Lith in Rotterdam een andere steenhouwer, Hendrik Jansz. Verheuck, die ook naar 's-Hertogenbosch wilde komen. In Rotterdam inspecteerde Van der Lith een gebouw van Verheuck en een stadspoort die door Van Coeverden was gebouwd. Over beide gebouwen vermeldde hij dat ze *wel ende loffelijck* gemaakt zijn. Via Delft zette hij zijn reis voort naar Den Haag. Daar aangekomen vernam hij dat de beste steenhouwers reeds overleden waren. Pieter Minne bleek echter in de stad een goede naam te hebben; hij was de voornaamste steenhouwer in Bentheimer zandsteen. De werken die hij van hem bezocht, waren allemaal in orde. Vandaar reisde hij snel verder naar Leiden, waar hij een steenhouwer ontmoette (een naam wordt

Afb. 2. Leiden, Rapenburg 6, huis van Allard Poullaerd, gevel, Pieter Minne, 1668 (foto auteur)

niet genoemd) die zelf de 'durf' niet had voor de opdracht. Maar hij prees wel Pieter Minne en raadde Van der Lith aan om te gaan kijken bij het huis van Allard Poullaerd (afb. 2). Dit huis was volgens Van der Lith eveneens *wel ende loffelijck gemaakt en voorwell gemaakt is opgenomen en gepresen*. De laatste stad die Van der Lith bezocht was Utrecht. De steenhouders daar bleken geen zin te hebben in de opdracht, omdat ze al genoeg werk hadden.¹¹

Na zijn terugkomst controleerde Dirck van der Lith het oude bestek, dat haastig was opgesteld, nog eens op fouten.¹² Met de hulp van de aannemers Van Coeverden, Schey en Verheuck werden er nog enkele wijzigingen aangebracht. De veranderingen leidden ertoe dat de overeenkomst met Minne kwam te vervallen, waarna op 12 april er een nieuw bestek werd opgesteld met de steenhouders uit Dordrecht en Rotterdam.¹³ Zij namen gezamenlijk het werk aan voor 8990 gulden.

Ozinga concludeerde dat door de kortstondige bemoeienis van Minne met het stadhuis zijn aandeel van geringe betekenis moet zijn geweest. Ik veronderstel daarentegen dat, hoewel het werk uiteindelijk niet aan Minne werd gegund, hij toch samen met Dirck van der Lith verantwoordelijk was voor het eindontwerp.¹⁴ Het lijkt er namelijk niet op dat de aannemers Van Coeverden, Schey en Verheuck het ontwerp wezenlijk veranderd hebben. In het verslag van Dirck van der Lith viel te lezen dat Van Coeverden weinig aanmerkingen had op het bestek van 29 maart (Minne, Van der Lith). Hij achtte alleen enkele verzwaringen nodig. Helaas zijn bij de bestekken geen tekeningen bewaard gebleven, maar zowel

het eerste als het tweede contract geeft genoeg houvast om een idee te krijgen van het ontwerp.

Puntsgewijs worden de verschillende natuurstenen onderdelen genoemd die nodig waren voor de façade. Allereerst diende er een borstwering te worden gemaakt. Daarboven kwamen op de middenbouw vier pilasters met Ionische kapitelen. Deze pilasters stonden op basementen met soubasementen. Boven de pilasters moest over de gehele breedte van de gevel een architraaf en een fries komen, terwijl de kroonlijst in hout uitgevoerd zou worden.¹⁵ Als afsluiting kwam daarboven het fronton over de breedte van de middenrisaliet. Ook de schoorstenen waren onderdeel van het bestek van de voorgevel en moesten door de aannemers vervaardigd worden. Verder werd er beschreven dat zij een bordes, een poort met omlijsting en een fronton zouden maken. Bijna alle onderdelen van het tweede bestek komen overeen met het eerste bestek. De verschillen betreffen vooral technische details; alleen voor de dikte van het materiaal zijn er noemenswaardige veranderingen (tabel 1). Aan de onderzijde van de gevel werden de onderdelen door Van Coeverden, Schey en Verheuck zwaarder uitgevoerd dan bij Minne. Verder lieten zij, in tegenstelling tot Minne, de gevel verjongen; de bovenste delen zijn een stuk lichter uitgevoerd dan de ondersten.

	Maten bestek 29 Maart 1670	Maten bestek 12 April 1670
Totale gevel	Hoogte: 53 voet en 6 duim (basis-onderkant kroonlijst) Breedte: 81	Hoogte: 55 voet (basis-onderkant kroonlijst) Breedte: 83 voet
Borstwering	Hoogte: 21 voet Breedte: 81 voet Diepte: 8 duim	Hoogte: ? Breedte: 83 voet
Piedestallijst	Lengte: 95/96 voet Hoogte: 10 duim	Lengte: ? Hoogte: 10 duim
Soubasementen	Hoogte: 9 duim Breedte: 4,5 voet Diepte: 14 a 15 duim	Hoogte: 14 duim Breedte: ? Diepte: 16 duim
Basementen	Hoogte: 16 duim Breedte: 4,25 voet Diepte: 14 duim	Hoogte: 15 duim Breedte: ? Diepte: 15 duim
De schacht van de pilasters	Hoogte: 24 voet Breedte: 3 voet =M Diepte: 10 duim	Hoogte: ? Breedte: 3 voet =M Diepte: 9 duim
Kapiteel	Hoogte: 16 duim Breedte: 4 voet Diepte: 16 duim	Hoogte: ? Breedte: ? Diepte: 12 duim
Architraaf	Lang: 350 voet Hoogte: 17 duim	Hoogte: 16 duim
Fries	Hoogte: 17 duim	Hoogte: 18 duim
Formeel	Hoogte: 6,25 voet Breedte: 30 voet	Hoogte: ? Breedte: ?

Tabel 1. Maten van de bestekken van het stadhuis van 's-Hertogenbosch in de Bossche voet

Afb. 3. 's-Hertogenbosch, stadhuis, voorgevel, detail, overgang tussen voorgevel van Bentheimer zandsteen en de bakstenen zijgevel (foto auteur)

Ozinga lijkt wel gelijk te hebben wat betreft de verbouwing van de rest van het stadhuis. De korte duur van Minnes betrokkenheid bij het werk doet vermoeden dat de voorgevel als een los element ontworpen is. Deze aanname wordt versterkt door de provisorische wijze waarop de gevel verbonden is met de rest van het gebouw (afb. 3). Er is op geen enkele manier gestreefd om de overgang van de hardstenen voorgevel op de bakstenen zijmuren soepel te laten verlopen. Verder lijkt de mogelijkheid dat Minne samen met Van der Lith in een vroeg stadium de ontwerpen heeft geleverd voor de verbouwing van het gehele stadhuis niet aannemelijk, omdat pas op 12 april voor het eerst gesproken werd over het ontbieden van een architect voor *het binnenwerk ende anders buyten aenbestede gevel*. Opvallend in dit verband is echter wel dat de twee nieuwe schoorstenen die voorzien waren aan de achterzijde van het stadhuis, in het bestek van Minne al waren opgenomen (29 maart).¹⁶ Deze twee schoorstenen horen samen met die aan de voorkant bij het ontwerp van de voorgevel. Dit lijkt erop te wijzen dat het concept van de verbouwing verder strekte dan de voorgevel en het is daarom niet onwaarschijnlijk dat Minne en Van der Lith wel bij het ontwerpen van de achtergevel betrokken zijn geweest. Opmerkelijk is de snelheid waarmee men de nieuwe voorge-

vel wilde optrekken. In het contract met de aannemers werden twee data overeengekomen waarop het werk tot een bepaald niveau gevorderd zou moeten zijn.¹⁷ Het gehele werk moest vóór 31 oktober 1670 klaar zijn. Indien de aannemers hieraan zouden voldoen, kregen zij een bonus, zoniet dan hing hun een boete boven het hoofd. Deze regeling moet een enorme stimulans zijn geweest voor de steenhouders om hard door te werken. De clausule is een aanwijzing dat de gevel onafhankelijk van de rest van het stadhuis werd opgetrokken. Immers, het optrekken van al het muurwerk van het hele stadhuis was waarschijnlijk moeilijk te klaren binnen vijf maanden. Toch moet het stadsbestuur van het begin af aan een idee hebben gehad over de omvang van de verbouwing, omdat er veel meer geld vrijgemaakt werd dan er voor de gevel nodig was. De verbouwing was niet zo eenvoudig als bij veel zeventiende-eeuwse stadswonhuizen waarbij alleen de façade vernieuwd werd en de oude constructie achter de gevel, het skelet, hetzelfde bleef. Door deze bouwpraktijk werden huizen herhaaldelijk aangepast aan de mode, terwijl de constructie nog uit de oudste periode van het pand kon stammen. In 's-Hertogenbosch was er echter geen sprake van slechts het inwisselen van een geveltje, want behalve de indeling werd ook de *opbouw sterk gewijzigd*. De drie panden werden namelijk opgetrokken tot hetzelfde niveau. Wat deze veranderingen inhielden, zal hieronder nog besproken worden.

Het ontwerp van de gevel

Het ontwerp van Minne en Van der Lith voor de voorgevel volgt een gangbaar schema, met pilasters op een hoog basement. In de Republiek was dit type al vaker toegepast voor gevels van woonhuizen. Een voorbeeld hiervan is het huis van Poullaertd (Rapenburg 6) in Leiden uit 1668, waar Minne zelf het steenwerk voor leverde.¹⁸ Maar dergelijke schema's konden met hetzelfde gemak voor publieke gebouwen worden gebruikt. Zo koos Willem van der Helm in 1671, enkele jaren na de bouw van het huis van Poullaertd, een nagenoeg gelijk schema voor de Vierschaar van het Gerecht in Leiden. Het schema van het Stadhuis in 's-Hertogenbosch verschilt op enkele punten van het huis van Poullaertd. De pilasterstelling in Den Bosch is beperkt tot de middenrisaliet, die bovendien meer geprononceerd wordt door in z'n geheel verder vooruit te springen. Bij Rapenburg 6 ligt de hele gevel in één vlak, de middenrisaliet is slechts zichtbaar in de sprong van het hoofdstel. Het stadhuis van 's-Hertogenbosch staat wat betreft het beperkte gebruik van pilasters dichter bij enkele ontwerpen van Pieter Post. Post gebruikte het type waarbij alleen de middenrisaliet een pilasterstelling heeft, in twee van zijn ontwerpen voor de buitenplaats Vredenburg (21 juli en 2 augustus 1639).¹⁹ Het uiteindelijke ontwerp week hier weliswaar sterk van af en had wel pilasters over de hele breedte van de gevel, maar enkele jaren later beperkte Post de geleiding met pilasters wel tot de middenrisaliet voor het huis Swanenburg, gemeenlandshuis van het hoogheemraadschap Rijnland (1645) te Halfweg. De inspiratie voor een dergelijke gevelindeling lijkt terug te gaan op het palazzo Capra van

	Vignola	Palladio	Scamozzi	Bestek 29 maart	Bestek 12 april
Architraaf	37½ min.	36½ min.	35 min.	32 min.	34 min.
Fries	45 min.	27 min.	28 min.	36 min.	36 min.
Schacht	8¼ M	8¼ M	7,9 M	8 M	?
Totale lengte pilaster: inclusief basement en kapiteel.	9 M	9 M	8¾ M	9 M	?

Tabel. 2. De verhoudingen van verschillende onderdelen van de Ionische orde, aangegeven in moduul en minuten

Palladio, maar sterker nog op de Villa Verlato in Villaverla van Scamozzi. Het is onmogelijk te zeggen waar Minne en Van der Lith zich in hun ontwerp voor het stadhuis op hebben gebaseerd. Wellicht kenden zij het ontwerp voor Swanenburg door de prentserie die Post in 1654 had laten graveren. Maar het is niet ondenkbaar dat Minne als steenhouwer ook bekend was met delen uit *l'Idée della architettura universale* van Scamozzi. Dit traktaat kende een enorme verspreiding in de Republiek en de invloed ervan is niet makkelijk te overschatten.²⁰

In Den Bosch is niet alleen het gevelschema voor een substantieel deel te herleiden op Scamozzi, maar ook de uitwerking van de architectonische details. De Ionische kapitelen met gespleten voluten onder een hoek van 45 graden zijn oorspronkelijk naar het voorbeeld van Scamozzi, hoewel deze manier om voluten overhoeks te plaatsen na Jacob van Campen in Nederland algemeen werd toegepast. Ook het hoofdstel lijkt in detail, ondanks de afwijkende hoogte van het fries, op het voorbeeld van Scamozzi. De steenhouwer hoeft de kennis voor deze details niet direct uit de theoretische *Idea* van Scamozzi zelf hebben verkregen. Er waren genoeg zuilenboeken met simpele voorbeelden van hoe men de onderdelen moest maken. Om te achterhalen hoe groot de invloed van de Italiaanse proportieeler is geweest, kunnen de verhoudingen van de gevel met Italiaanse canonieke regels vergeleken worden. Hoewel de ontwerptekeningen verloren zijn gegaan, bieden de originele bestekken van de gevel enig houvast. In deze documenten worden de afmetingen van veel onderdelen genoemd, waardoor de oorspronkelijke verhoudingen te reconstrueren zijn. In tabel 1 zijn alle maten verzameld, maar helaas ontbreken van het tweede bestek sommige gegevens, omdat in de tekst naar tekeningen verwezen wordt. Met behulp van de beschikbare maten zijn in tabel 2 de proporties van de onderdelen in de bestekken naast die van de Ionische orde van verschillende Italiaanse architecten gezet. De eerste drie kolommen geven de proporties zoals die beschreven staan in de belangrijke traktaten van Vignola, Palladio en Scamozzi. De schacht van de pilaster heeft bij Minne ongeveer dezelfde proporties als die van Scamozzi. Desondanks correspondeert de totale pilasterlengte meer met Vignola of Palladio.

Helaas valt er geen vergelijking te maken met het tweede bestek, omdat voor de lengte van de pilaster wordt verwezen

naar de verloren gegane tekeningen. Maar uit vergelijkingen van andere onderdelen valt op dat zowel Minne als Van Coeverden, Schey en Verheuck niet de exacte proporties uit één van de traktaten overnamen. De proporties van de architraaf van Minne en die van Van Coeverden, Schey en Verheuck komen het meest overeen met Scamozzi. Het verschil van 2 minuten tussen het eerste bestek en het tweede is misschien te zien als een correctie op het bestek van Minne, want de maat van 34 minuten benadert de 35 minuten van Scamozzi. Het fries lijkt echter in proportie het dichtst bij Vignola te staan, omdat het hoger is dan de architraaf. Toch er is waarschijnlijk een praktische verklaring voor deze verhouding, aangezien de hoogte van het fries aangepast moest aan het houten ruiterspel dat erin werd geplaatst. Hoewel het ruiterspel in Den Bosch pas in 1679 door Jacob Roman werd geplaatst, is het waarschijnlijk dat er een vanaf het begin gepland was; het oude stadhuis had namelijk ook een ruiterspel.²¹ Dat deze praktische afwijking van de canonieke proporties niet in strijd is met de Italiaanse voorbeelden, blijkt uit Scamozzi's traktaat waarin hij in het geval van beeldhouwwerk een hoger fries adviseerde.²² Het is waarschijnlijk dat de afwijkende proporties in de rest van de gevel eveneens het gevolg zijn van praktische overwegingen. Omdat de gevel aangepast moest worden aan de afmetingen van het oude gebouw was een rigide systeem onhandig. De breedte van de totale gevel en de breedte van de middenrisaliet werden bepaald door de oude toestand. Ook de hoogte van de gevel stond nagenoeg vast, omdat de toren van het stadhuis uit 1648-1650 en ook gedeelten van het zadeldak behouden bleven. Deze onregelmatige afmetingen maakten het onmogelijk de gevel te ordenen naar eenvoudige geometrische en harmonische verhoudingen. De breedte van de hele gevel is bijvoorbeeld in het tweede bestek 83 voet, wat overeenkomt met $27\frac{2}{3}$ moduul. Deze onregelmatigheid komt niet voort uit onkunde van de architect, maar uit de pragmatische eis het oude stadhuis te hergebruiken. De architect heeft in ieder geval wel geprobeerd deze onregelmatigheden voor het oog zoveel mogelijk weg te werken.

Het 'binnewerck'

Uit de bouwgeschiedenis blijkt dat de gevel het belangrijkste element van de modernisering was. Zoals in de resolutie van 7 maart te lezen valt, was de voornaamste reden voor de ver-

bouwing van het stadhuis een esthetische. Maar tegelijkertijd moeten er ideeën ontstaan zijn voor een plan dat voorzag in een groter stadhuis met een nieuwe indeling. Al in een vrij vroeg stadium werden concrete stappen genomen door de bouwcommissie om behalve met de gevel ook met de rest van de vernieuwing te beginnen. In de vergadering van 12 april in 1670 waarin het bestek voor de gevel goed gekeurd werd, besloot men tevens *dat men oock eenen vermaerden architect soude ontbieden, om over het binnewerck ende anders buyten aenbestede gevel te hooren ende is de heer Gans versocht van Haerlem te verschrijven eenen genaemt Den Otter, seer in deze konst geestimeerd.*²³ Pas op 22 mei reisde Van der Lith naar Haarlem om te informeren naar de aankoop van het benodigde hout voor het stadhuis. En passant zou hij Den Otter spreken: *ende dat hij in passant tot Haerlem sal sprecken met den Fabryk den Notter over de dispositie van het binnewerck ende ofte het met meerder gemack soude connen geschieden.*²⁴ In zijn rapportage schreef hij dat Adrianus Den Otter bereid was te verschijnen in 's-Hertogenbosch, maar dat hij eerst voor werkzaamheden naar Grave en Kleve moest.²⁵ Hoewel Den Otter uiteindelijk misschien nog wel in 's-Hertogenbosch is geweest, werd ondertussen besloten Claes Jeremias Zn. Persoons uit Rotterdam te ontbieden.²⁶ Zoals Ozinga aannemelijk gemaakt heeft in zijn artikel was het deze bouwmeester en niet Den Otter die verantwoordelijk was voor de aansluiting van het gebouw op de gevel.

Op 27 juni 1670 arriveerde Persoons in 's-Hertogenbosch en moet het werk aan de rest van het stadhuis zijn aanvang genomen hebben.²⁷ Kort daarop werden de plannen aanbesteed, want op 23 juli en op 26 augustus werden twee bestekken opgemaakt met de Bossche houthandelaar Willem van Bree over de eikenhouten balken die nodig waren voor de vernieuwing. Van Bree moest ook veertig 'noordtse balcken' (grenenhout) leveren voor de vernieuwde kapconstructie. Opvallend is dat men er rekening mee hield zoveel mogelijk oude materialen her te gebruiken: *In vier kamers van die eerste ende tweede verdiepingen aan de achter gevel zijn daar toe 12 onderbalcken, ende soo die oude minder goet sijn, noch vier nieuwe daar bij te doen langh 25,5 voets...* Hetzelfde gold voor de kapconstructie: *Als boven in de kap ook eenige oude kapbinten in 't nieuwe werk te gebruicken, daar de meester timmerman meest goet op te letten.*²⁸ Tegelijkertijd werden grote hoeveelheden bakstenen aangekocht, die nodig waren voor het muurwerk. Zo werd Hendrick Bijster op 4 oktober 1670 betaald voor een grote partij van bijna 80.000 *mopsteenen*.²⁹ Hij was niet de enige die stenen leverde voor het stadhuis. Pieter van der Sterren leverde eveneens een grote partij stenen in dezelfde periode.³⁰

De werkzaamheden aan de gevel verliepen voorspoedig, want op 9 oktober werd de gevel voltooid. De stad trakteerde de aannemers en de arbeiders op extra drinkgeld. Bovendien kregen de aannemers extra premies boven op de aanneemsom, aangezien zij klaar waren binnen de gestelde tijdslimiet. Het totale bedrag dat ze extra kregen was 1350 gulden.³¹ Na de voltooiing van de gevel verliepen de bouwwerkzaamheden minder soepel, toch het lijkt er niet op dat het werk stil heeft

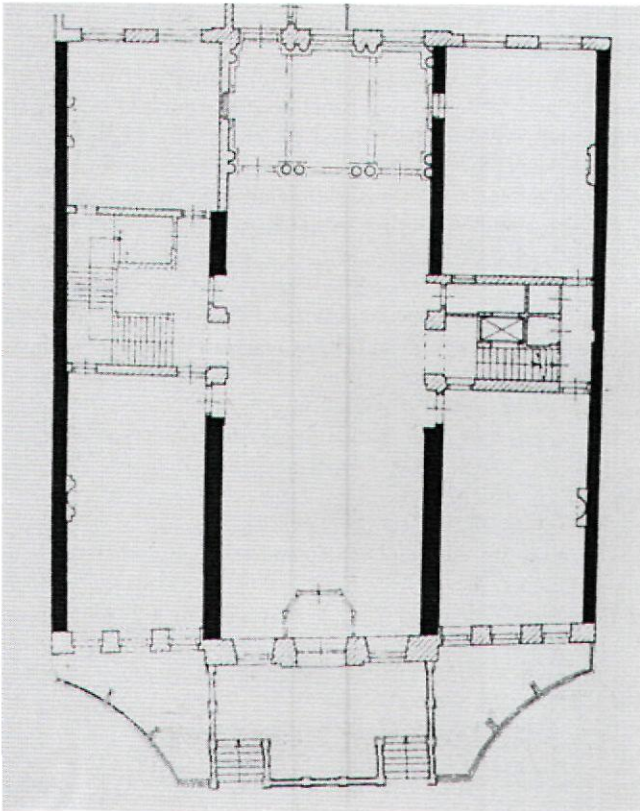
gelegen. Zelfs in het rampjaar 1672 –het jaar dat de troepen van Lodewijk XIV grote delen van de Republiek bezetten– werd er gewoon doorgewerkt. Echter de werkzaamheden zullen vertraging hebben opgelopen doordat de verbouwing meer kostte dan men had berekend. In het kasboek van de pensionaris, Gijsbert van Hamel, valt te lezen dat op 19 mei 1671 de totale uitgaven al meer dan 26.000 gulden bedroegen.³² Daarom werd besloten om nog een keer over te gaan tot uitgifte van lijfrente voor een bedrag van 25.000. In de daarop volgende periode die begon in maart 1671 en duurde tot en met februari 1676 werd dit budget eveneens overschreden. In totaal kostte het stadhuis vanaf 26 april 1670 tot en met februari 1676 bijna 56000 gulden.³³

In 1672 was men zo vergevorderd dat men zich voornamelijk met het interieur hoefde bezig te houden. Uit dit jaar stammen verscheidene bestekken van metselaar Gijsbert van der Lip voor het maken van de binnenmuren. In deze periode werd de moderne indeling gemaakt, want onder de vermelde werkzaamheden wordt ook het openbreken van doorgangen tussen verschillende ruimtes genoemd. Van der Lip beperkte zich niet tot deze grove klussen, maar kwam soms ook al toe aan het afwerken van bepaalde kamers. In juli 1672 hield hij zich bezig met het leggen van de vloer in de 'officiers caemer' en de 'voorsael'.³⁴ Ook de meester timmerman Pieter van der Sterren kreeg de opdracht voor het afwerken van het interieur. Zijn werk bestond uit het maken van de twee trappen, enkele schouwen, omlijstingen van ramen en deuren en de betimmering van de plafonds.³⁵ De belangrijkste werkzaamheden schijnen in het jaar 1672-1673 toch wel voltooid te zijn geweest. De meeste rekeningen in het kasboek van Van Hamel betreffen de jaren 1671-1672. Grote uitgaven in de jaren daarna hebben haast allemaal te maken met eerder uitgevoerde opdrachten.³⁶

Functionaliteit en representatie

Waarschijnlijk kwamen de plannen voor de vernieuwing van het stadhuis voor een belangrijk deel voort uit de behoefte de verschillende bestuurlijke apparaten onder één dak te verenigen. Hierin zal de situatie niet veel verschild hebben van Amsterdam en Maastricht, waar de organen van het stadsbestuur vóórheen ook in verschillende panden ondergebracht waren. Een van de functies die in 's-Hertogenbosch onderdak kon krijgen in het nieuwe stadhuis was het bestuursorgaan van de streek rondom Den Bosch. Deze raad van de vier kwartieren van de Meierij had altijd ergens in een herberg in de stad zitting gehouden, maar vanaf 1673 kreeg de raad een aparte kamer in het stadhuis.³⁷

Vóór de verbouwing van 1670 was de magistraat van de stad gevestigd in verscheidene woonhuizen die in de loop der tijd samengevoegd waren tot stadhuis. Elke keer wanneer het complex te klein was geworden probeerde men het stadhuis uit te breiden met een belendend pand. Het oudste huis, het 'Herenhuis' genoemd, deed sinds 1366 dienst als raadhuis. Sindsdien werden verscheidene panden opgekocht. In de zestiende eeuw waren ook enkele nieuwe gebouwen opgericht

Afb. 4. Plattegrond van het stadhuis van 's-Hertogenbosch, begane grond (uit: C. Kolman, B. Olde Meierink, R. Stenvert, *Monumenten in Nederland. Noord-Brabant, Zeist 1994*)

die zich bevonden achter het stadhuis, op het zogenaamde 'erf'.³⁸ Waarschijnlijk groeide de administratie van de stad gestaag, want ook in de zeventiende eeuw werd het stadhuis nog uitgebreid. In 1661 werd een woonhuis, de 'Trompet' gedeeltelijk betrokken bij het stadhuis. Deze ruimten werden in 1669 door een galerij verbonden met het 'Herenhuis'.³⁹ Door de groei van het stadhuis door de eeuwen heen was het een ongestructureerde clustering van gebouwen geworden. Met de verbouwing van het stadhuis kreeg het gebouw een systematische ordening, waarbij de drie panden aan de Markt werden samengevoegd zodat een rechthoekige plattegrond ontstond (afb. 4). Hoewel de indeling in drie stroken aansluit op de oorspronkelijke situatie, werd een geheel nieuwe routing ontworpen door het uitbreken van tussenmuren voor het creëren van nieuwe doorgangen. De routes zijn erop gericht een duidelijke scheiding te maken tussen openbare en publieke ruimtes. Bovendien speelt bij de functionele verdeling van de kamers een ordenend principe een rol, dat gebaseerd is op de hiërarchische indeling van bestuursorganen. Ter breedte van de middenrisaliet is er over de gehele lengte van het gebouw op de begane grond de grote zaal. Aan het eind bevond zich de zeventiende-eeuwse vierschaar, bedoeld voor openbare rechtspraak.⁴⁰ Verschillende vertrekken met een minder openbaar karakter bevonden zich aan weerszijden van

de grote zaal. Een precieze reconstructie van de functie van elke kamer is niet mogelijk, maar uit documenten blijkt dat de kamer voor de burgerwacht en de officieren zich naast de ingang van de grote zaal bevond.⁴¹ Halverwege de zaal werden de ingangen tot de twee trappenhuisen geplaatst, waarvan één trap voor ceremonieel gebruik was en één trap als diensttrap functioneerde. De toegang tot de trappenhuisen zijn omwille van de symmetrie recht tegenover elkaar geplaatst, wat nog eens wordt geaccentueerd door de klassieke natuurstenen toegangspoorten met frontispies. De ceremoniële trap leidt naar de openbare vestibule op de eerste verdieping, die in de documenten ook wel als 'wonderplaats' wordt aangeduid. Om deze centrale ruimte waren alle representatieve vertrekken geplaatst, waarvan de mooiste zaal aan de Marktzijde als raadszaal gebruikt werd.

Behalve een nieuw gebouw dat beter beantwoordde aan de functionele eisen van het bestuur, speelde representatie een grote rol. De keuze voor de voorname stijl van het Hollands classicisme was hoogst waarschijnlijk geïnspireerd door de roem van het nieuwe stadhuis van Amsterdam. De leden van het stadsbestuur wilden zich spiegelen aan hun belangrijke collega's in Holland. Een nieuw en representatief stadhuis in een moderne en voorname stijl behoorde haast tot één van de voorwaarden voor een zichzelf respecterende magistraat. Hetzelfde geldt waarschijnlijk ook voor Maastricht, waar de spiegeling aan de Hollandse regenten eveneens een belangrijke rol heeft gespeeld bij de keuze voor het Hollands classicisme.⁴² Beide ondernemingen zijn bovendien opmerkelijk vanwege hun omvang. Amsterdam daargelaten, is Enkhuizen (1686) het enige andere stadhuis in de Republiek dat zich met hen kan meten. De bouw van deze drie voorname classicistische stadhuisen in de zeventiende eeuw lijkt verband te houden met het willen herleven van een verloren gegane glorie van de stad. Maastricht en 's-Hertogenbosch hadden door de 80-jarige oorlog hun autonomie verloren, terwijl Enkhuizen aan het einde van de zeventiende eeuw, door perikelen in de handel haar voorname economische positie kwijt was geraakt.⁴³

's-Hertogenbosch was altijd een van de vier hoofdsteden van het hertogdom Brabant geweest, maar sinds de stad door de Staatse troepen in 1629 veroverd was, werd het een provinciestad aan de grenzen van het land bestuurd door de Staten-Generaal. De toestand moet echter niet te zwart afgeschilderd worden. Op economisch gebied ging het de stad niet veel slechter af dan veel Hollandse steden. Alleen de eerste jaren na de verovering was er sprake van een economische recessie, maar vanaf 1650 stabiliseerde de situatie zich. In de jaren voorafgaande aan de verbouwing van het stadhuis viel er zelfs een lichte economische stijging te ontdekken.⁴⁴ Desalniettemin was 's-Hertogenbosch na 1629 een groot deel van haar politieke autonomie kwijt. Vanaf 1631 tot in 1675 ondernam het stadsbestuur vergeefse pogingen bij de Staten-Generaal het noordelijke deel van Brabant erkend te krijgen als een volwaardige provincie.⁴⁵ Een schilderij van Theodoor van Tulden met daarop een allegorische voorstelling waarin Brabant smeekt te worden toegelaten tot het convent van de

Zeven Gewesten van de Republiek is nog een tastbare uitdrukking van deze politiek. De keuze voor de kostbare verbouwing van het nieuwe stadhuis in een 'geïmporteerde stijl' valt in dit licht te bezien. Het zelfbewuste stadsbestuur wilde een stadhuis dat niet onderdeel was voor de modernste publieke gebouwen in de Republiek (Amsterdam daargelaten). Vandaar dat de architecten en meester-steenhouwer in Holland en Utrecht gezocht werden. Zij waren bekend met de moderne manier van bouwen. De bouwcommissie trof bovendien goede voorbereidingen in het kiezen van een bouwmeester. Zoals beschreven, werd Dirck van der Lith er op uit gestuurd met duidelijke instructies; niet alleen moest hij in enkele belangrijke Hollandse steden informeren naar de beste meester-steenhouwer, maar hij moest ook hun werken ter plaatse controleren. Van der Lith vergat in zijn rapport niet te vermelden wat de reputatie was van de meesters in hun eigen stad. Voor de modernisering van de rest van het stadhuis werd zelfs een *vermaerden* architect ontboden, *seer in deze konst geestmeerd*. Wellicht horen deze bouwmeesters tegenwoordig niet meer tot de bekende architecten van de zeventiende eeuw, maar zoals blijkt uit deze beschrijvingen moeten zij in hun eigen tijd wel enige roem hebben genoten. Over Minne is tegenwoordig niet veel meer bekend dan dat hij tussen 1675 en 1680 in Den Haag een grote steenslijperij met bouwloodsen bezat.⁴⁶ Van der Lith schreef echter dat er in deze stad veel werken van hem waren. Bovendien had hij in Leiden het huis van Allard Poullaerdt gemaakt.⁴⁷ Van de 'vermaarde' architect Adrianus den Otter bezitten we tegenwoordig geen enkele informatie, behalve dat hij stadsarchitect in Haarlem was.⁴⁸ Alleen van Claes JeremiasZn. Persoons zijn er meerdere bouwwerken bekend.⁴⁹

Door de bewuste keuzes van de bouwcommissie vertoont de architectuur van het stadhuis geenszins een provinciaals karakter. Vergelijkbare ontwerpen van Post zijn hierboven al genoemd, maar de compositie van de gevel lijkt bijvoorbeeld ook op een contemporair ontwerp voor een stadhuis uit het tweede boek van Philips Vingboons.⁵⁰ Zowel de tekening als het Bossche stadhuis hebben een kolossale Ionische orde op de middenrisaliet met lege gevelvlakken terzijde. De tekening wordt omstreeks het jaar 1672 gedateerd, terwijl de gevel van het stadhuis in Den Bosch in 1670 ontworpen werd.⁵¹ Hiermee kan niet worden aangetoond dat Vingboons' ontwerp geïnspireerd is op de gevel van het stadhuis van 's-Hertogenbosch. Echter, de vergelijking geldt wel als illustratie van de moderniteit van de Bossche gevel.⁵² Behalve de gevel greep ook de organisatie van de plattegrond terug op vooraanstaande moderne architectuur. De driebeukige indeling van het stadhuis doet sterk denken aan de genoemde plannen van Pieter Post voor Vredenburg, waarbij vooral de gelijkenis met de eerste plattegrond opvalt door de positionering van het trappenhuis ter zijde van de doorgaande zaal.⁵³

De modernisering van Haarlem

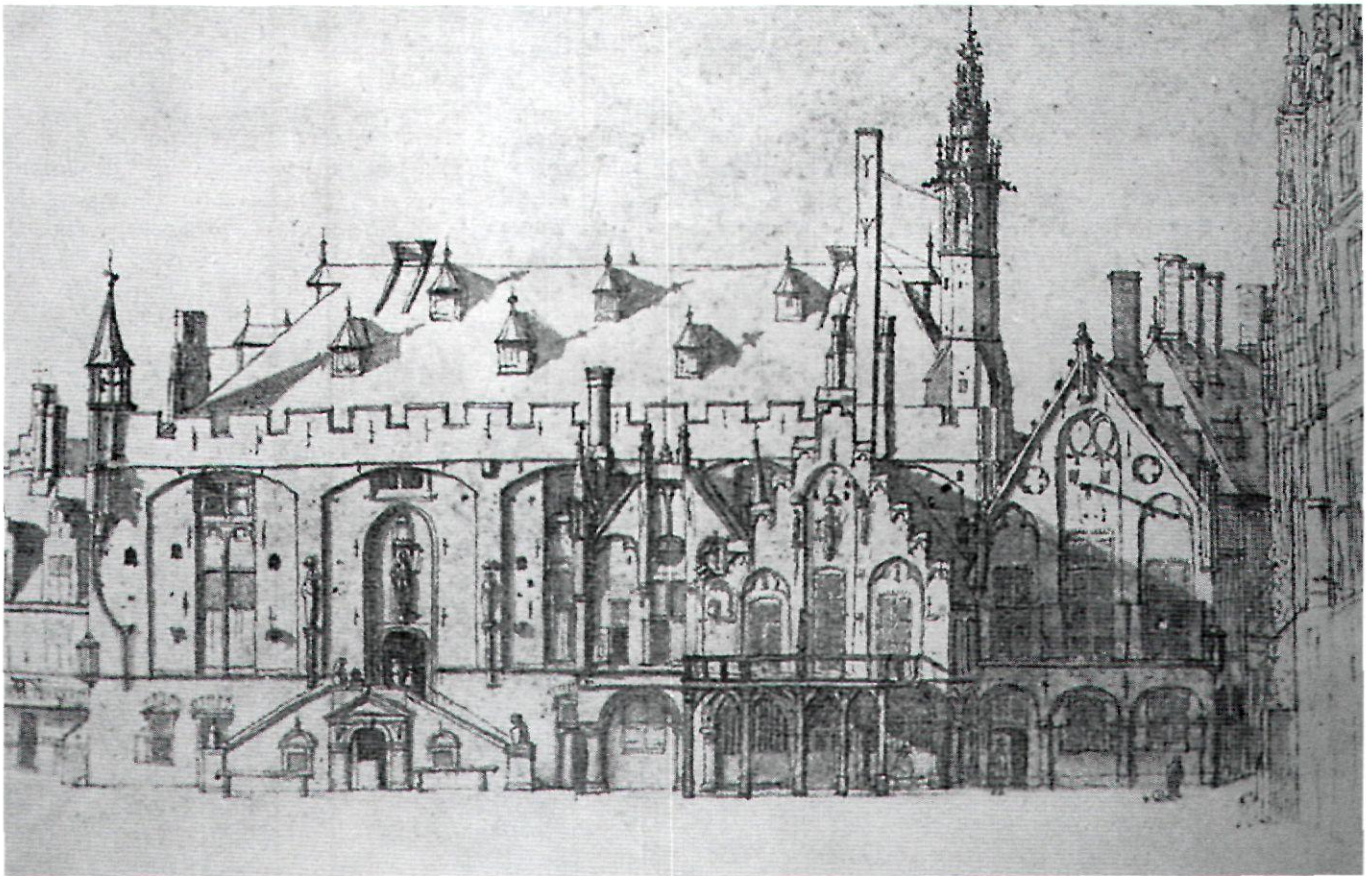
Hoewel de modernisering in Den Bosch behalve de opstand ook de indeling omvatte, lijkt er geen systematisch principe

ten grondslag te liggen aan de proportionering van het gehele stadhuis. Hierin verschilde 's-Hertogenbosch van de stadhuisen in Amsterdam en Maastricht. De afmetingen van deze twee gebouwen berustten op een zeer doordacht driedimensionaal proportiesysteem, waarbij de eenvoudige verhoudingen van de plattegrond tevens bepalend waren voor de maatgeving van de opstand.⁵⁴ In 's-Hertogenbosch valt een dergelijk ordenend principe niet te ontdekken. Echter het ontbreken van een bepaalde maatvoering hoeft niet noodzakelijk het gevolg te zijn van de onkunde van de architecten. Het grote verschil met Amsterdam en Maastricht is dat beide gebouwen *ex-novo* zijn, terwijl er in 's-Hertogenbosch rekening gehouden moest worden met de oude structuur. De verhoudingen van het gebouw werden voor een groot deel bepaald door de oude maten. Het is daarom waardevoller 's-Hertogenbosch met andere zeventiende-eeuwse modernisering te vergelijken.

De vroegste renovatie in de classicistische stijl in de Nederlanden was die van het middeleeuwse stadhuis in Haarlem, waar tussen 1630 en 1633 de Kleine- en de Grote vierschaar door Salomon de Bray werden getransformeerd. Het is een van de eerste voorbeelden van het correcte gebruik van de klassieke orden in Holland. Verstreckende gevolgen voor het

Afb. 5. Haarlem, stadhuis, voorgevel met Kleine- en Grote Vierschaar; gerenoveerd door Salomon de Bray, 1633 (foto auteur)

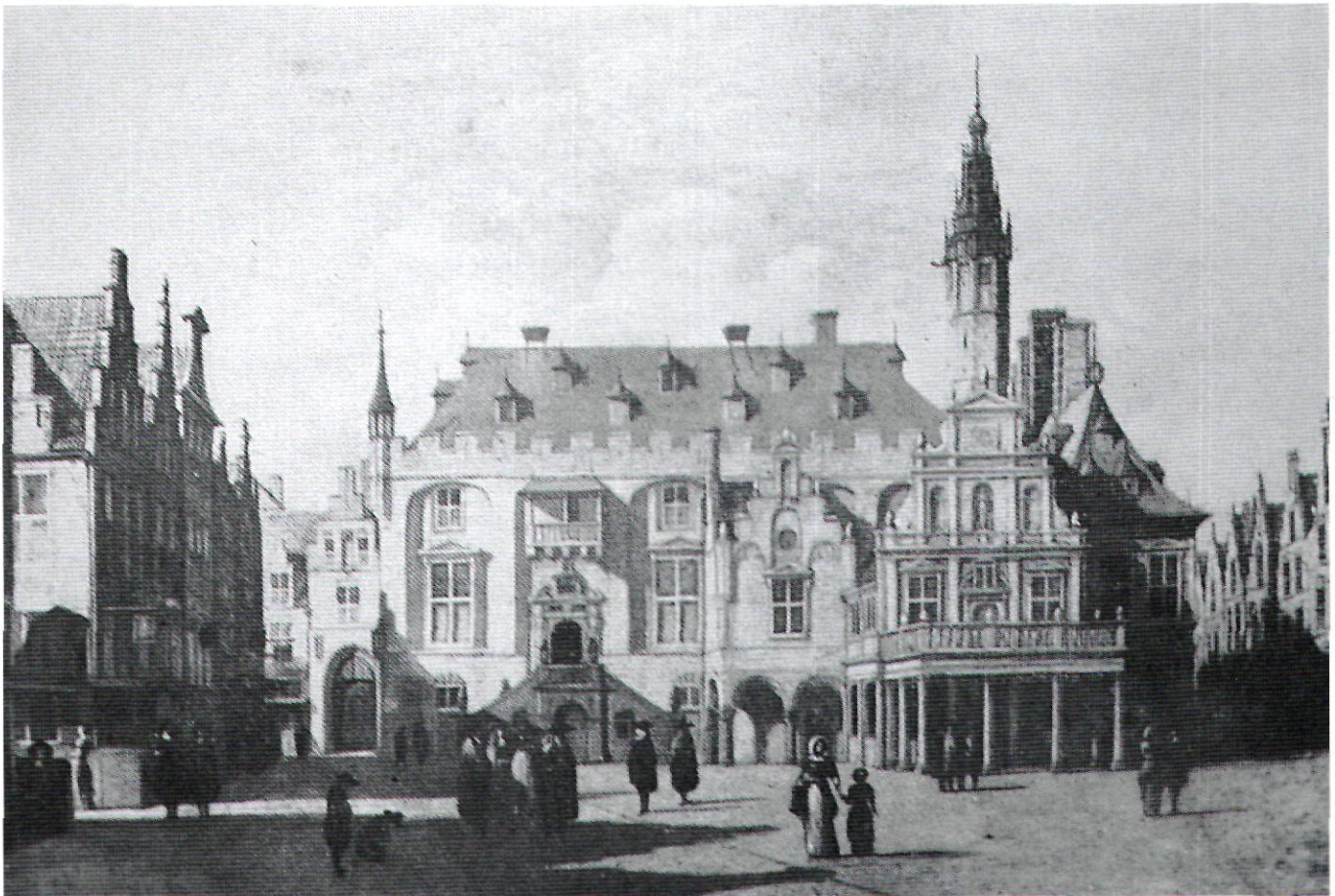

Afb. 6. Haarlem, stadhuis, voorgevel, situatie vóór de renovatie van De Bray, Pieter Saenredam, ca. 1625, gewassen pentekening, 16,9 bij 26,2 cm. (Amsterdam, Stedelijk Museum, uit: Jongens, Phaff, Royaards 1961)

gebouw had dit niet, aangezien de modernisering alleen betrekking had op het uitwendige. De indeling van het stadhuis, dat door de eeuwen heen was uitgegroeid tot een complex met een wirwar aan ruimten, werd nauwelijks gewijzigd (afb. 5). De belangrijkste ruimte, de grote Gravenzaal uit 1370, bleef het knooppunt vanwaar alle andere delen van het stadhuis bereikt konden worden. Zowel de entree, als de Kleine- (1441) en de Grote vierschaar (1468) bevonden zich aan één van de lange zijden van de Gravenzaal, terwijl aan het einde van de zaal de *heerlijke* kamers van de magistraat in de Zijlstraat vleugel (1620-1633) te bereiken waren. Deze vleugel was slechts enkele jaren voor De Brays verbouwing tot stand gekomen onder leiding van Lieven de Key, maar desondanks was er niet naar gestreefd de originele dispositie volgens een rationeel systeem te ordenen.

De tekening van Saenredam uit 1625 (afb. 6) en het schilderij van Berckheyde uit 1671 (afb. 7) geven een goed beeld van de omvang van De Brays modernisering. De vernieuwing lijkt als een soort make-up laag over de oude gevels aangebracht te zijn. De oude gebouwen werden niet volledig afgebroken, maar ten dele ontmanteld, waardoor de vormen van de middeleeuwse gevels nog makkelijk te herkennen zijn. Gotische vensters met spitsbogen werden kruisvensters met

een nieuwe omlijsting en fronton, terwijl pinakels werden vervangen door pijnappels. De gevel van de Grote vierschaar kreeg een geleding met pilasterordes, echter de originele indeling van de gevel en de plaatsing van de vensters bleef onaangetaast. Waarschijnlijk werd de nieuwe muur met de dikte van één steen voor het oude gevelwerk aangebracht.⁵⁵ Dat het stadhuis niet onherkenbaar is veranderd, heeft waarschijnlijk te maken met de legendarische status van het oude gebouw. Men geloofde dat het oudste deel nog van de Rooms-Koning Willem II was, die de stad zo vroeg als in 1245 stadsrecht had verleend. In de zeventiende eeuw was men daarom bijzonder trots op het stadhuis. Onder andere de Haarlemse geschiedschrijver Ampzing schreef in 1628 in zijn beschrijving van Haarlem hoe de oude functie van het stadhuis als het hof van de graaf, de stad tot eer strekte.⁵⁶ Behalve stedelijke trots speelden ook politieke belangen een rol in het bewaren van het oorspronkelijke karakter van het stadhuis. In de zeventiende eeuw was politieke macht verbonden aan anciënniteit, waardoor dankzij de vroege verlening van stadsrechten, Haarlem na Dordrecht de tweede plaats in de Staten van Holland bekleedde. Omdat het stadhuis herinnerde aan de ouderdom van Haarlem was een al te ingrijpende vernieuwing van het gebouw niet gewenst.

Afb. 7. Haarlem, stadhuis, voorgevel, situatie na de renovatie van De Bray, Gerrit Berckheyde, ca. 1670, olie op paneel, 31,9 bij 40,3 cm (Londen, National Gallery, uit: Jongens, Phaff, Royaards 1961)

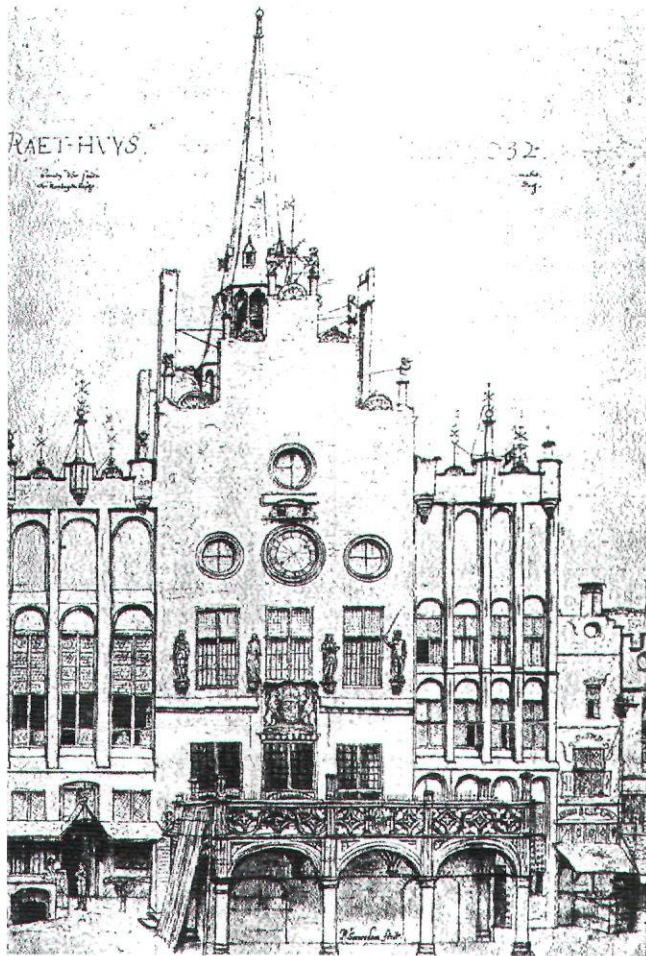
De context van de modernisering; Deventer, Alkmaar en Enkhuizen

In Den Bosch speelde een verwikkeling van historie en politiek geen enkele rol. Juist moderniteit was vereist. In vergelijking met Haarlem had de modernisering van het stadhuis van 's-Hertogenbosch veel verstrekkendere gevolgen, want na de verbouwing was de oude gotische gevel (afb. 8) niet meer te herkennen. Het stadhuis geeft de indruk volledig nieuw te zijn, hoewel men wegens gebleken betrouwbaarheid en om kosten te besparen de fundamenteën en gedeelten van het oude muurwerk hergebruikt heeft.⁵⁷ Het oude stadhuis valt nog wel te herkennen aan de indeling in drie stroken. De middenrisaliet komt in breedte overeen met het oorspronkelijke stadhuis, terwijl de twee zijgedeelten overeenkomen met de aangekochte panden. Ook herkenbaar is de hoogte van het oude stadhuis. Nog steeds is te zien dat in de zoldering veel middeleeuwse eikenhouten balken zijn gebruikt. Omdat de pas gebouwde stadhuistoren opgenomen werd in het nieuwe plan, moest het zadeldak van het middelste pand ook wel voor een groot deel behouden blijven. Deze toren steunt op een constructie van zware eikenhouten balken, maar ten dele ook op

de bekapping zelf. Grote wijzigingen waren daarom niet mogelijk, waardoor de oorspronkelijke hoogte van het 'Herenhuis' bepalend was voor het nieuwe stadhuis.

Ook muurdelen en de oude houten constructie van het binnenwerk bleef bewaard. Op die manier werden de buitenmuren van het oude 'Herenhuis' de tussenmuren in het nieuwe stadhuis (afb. 4). Tijdens de meest recente restauratie kwamen de grote moppen die in de zeventiende eeuw niet meer gefabriceerd werden, tijdelijk bloot te liggen.⁵⁸ De balken voor de vloeren van de verdiepingen van het middelste gebouw werden eveneens hergebruikt. In de ingangshal zijn nog de oude moerbalken te zien.⁵⁹ Bij het ontwerp van de gevel moest daarom rekening gehouden worden met de oorspronkelijke indeling van de verdiepingen. In tegenstelling tot Haarlem, werd er wel voor een nieuwe dispositie van de vensteropeningen gekozen. Om te hoge en smalle vensters te voorkomen, kregen de begane grond en de eerste verdieping elk twee boven elkaar geplaatste vensteropeningen, waardoor de suggestie gewekt wordt van een mezzanine.⁶⁰

Het karakter van de verbouwing in Haarlem is uitzonderlijk, door de betekenis van het oude stadhuis. In andere en latere voorbeelden van zeventiende-eeuwse classicistische moderni-

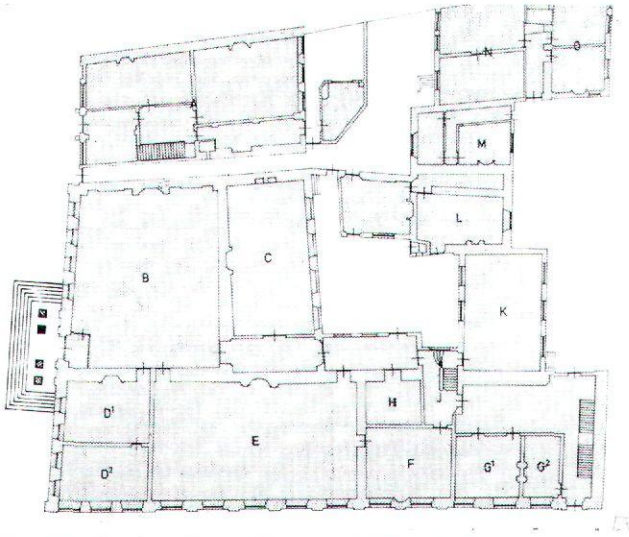
Afb. 8. 's-Hertogenbosch, stadhuis, voorgevel, situatie in 1632, Pieter Saenredam, gesigeneerd en gedateerd 1632, pen en aquarel, 46 bij 31cm (Amsterdam, Rijksprentenkabinet, uit: J. Mosmans, 'Het voormalig stadhuis te 's-Hertogenbosch', *Het huis oud en nieuw 2* (1909))

seringen werd het aanzicht van de gotische stadhuizen rigouzeuzer getransformeerd. In Deventer en Alkmaar werd er net als in Den Bosch beoogd het exterieur onherkenbaar te wijzigen, waarbij de gehele structuur van de gevel werd aangepast. Het Deventer stadhuis werd gerenoveerd in twee fasen, waarbij in de eerste fase de zijgevel van het oude Wanhuis in de nauwe Polstraat door Philips Vingboons in 1662 werd vervangen. De voornaamste reden voor de vernieuwing was de slechte staat waarin het gebouw zich bevond, maar de behoefte aan representatie speelde een even grote rol. In tegenstelling tot 's-Hertogenbosch hield de nieuwe classicistische gevel in Deventer geen rekening met de oude structuur van het gebouw. Vanwege de classicistische harmonieuze proporties koos Vingboons ervoor de oude dispositie van de vensters volkomen te negeren.⁶¹ In plaats van de eerdere indeling in twintig traveeën te handhaven, kreeg de nieuwe gevel er veertien. Maar omdat de bestaande vijftiende-eeuwse kap behouden moest blijven, werd het balkwerk behoorlijk aangepast. Doordat de nieuwe gevel constructieve wijzigingen nodig

Afb. 9. Deventer, stadhuis, voorgevel, Jacob Roman, 1693 (foto K.A. Ottenheim)

maakte, werd ook de binnenindeling veranderd. Vingboons liet de opbouw slopen en verlegde de zoldervloer verder naar boven zodat het mogelijk was een verdieping aan te brengen. Deze ingrijpende vernieuwingen resulteerden echter niet in een nieuwe systematische ordening van het interieur. Ook bij de tweede verbouwing beperkte men zich tot het exterieur. Dertig jaar na Vingboons werd Jacob Roman (1693) gevraagd de nieuwe voorgevel van het stadhuis in Deventer te ontwerpen (afb. 9). Het gaf het gebouw een modern en voornamelijk uiterlijk, maar de modernisering van het interieur bleef beperkt tot het veranderen van de afwerking. Wellicht had de magistraat grotere plannen, maar door financiële problemen werden er geen verdere wijzigingen doorgevoerd.⁶² Hoewel de façade strikt symmetrisch is, volgt de indeling van de kamers achter de gevel de middeleeuwse structuur (afb. 10).⁶³ De plattegrond werd daarbij bepaald door de clustering van de vroegere middeleeuwse huizen. Deze irrationele binnenuitverdeling zorgt voor een onevenwichtige indeling die weinig overeenstemt met het statige exterieur. De eerste ruimte die men in Deventer betreedt is de vestibule, ook wel 'voorplein' genoemd. Maar in tegenstelling tot wat de buitenkant doet vermoeden, komt men in de hoek van de zaal binnen. Vandaar loopt de route door naar een korte smalle gang. Meteen linksaf is de Raadzaal en rechtdoor leidde de gang naar een kleine trappartij vanwaar de kamers op de verdieping te bereiken waren. Merkwaardig is dat het stadsbestuur

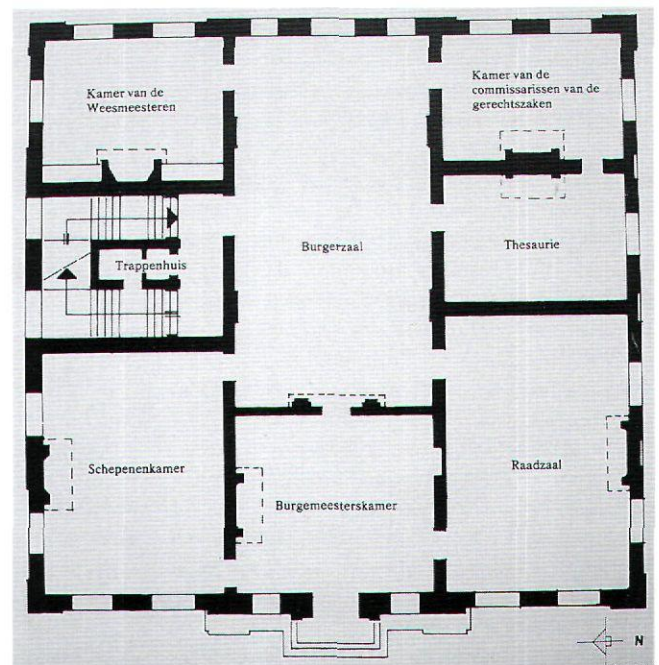

Afb. 10. Deventer, stadhuis, plattegrond (uit: Koch 1981)

het nodig achtte twee van de meest vooraanstaande architecten van de zeventiende eeuw in de arm te nemen voor een opdracht die waarschijnlijk elke handige aannemer in Holland had kunnen voltooien. Hoewel beide gevels prachtige voorbeelden zijn van de Hollandse classicistische bouwkunst, bleef de problematiek van het ontwerp beperkt tot het platte vlak. Het stadsbestuur van Deventer hechtte wellicht een groter belang aan de bekendheid van de architect, dan aan de omvang van de modernisering. In 's-Hertogenbosch, daarentegen, werd mogelijk minder waarde gehecht aan de status van de ontwerper hoewel de opdracht omvangrijker was. Weliswaar had men een vermaerden architect willen ontbieden, maar hij werd niet in het 'mondaine' Amsterdam gezocht. Misschien waren Amsterdamse bouwmeesters te duur of anders werden zij mogelijk, net als in Utrecht, te veel in beslag genomen door werkzaamheden in de eigen stad. Immers met de uitbreiding van Amsterdam werd er rond 1670 volop gebouwd.

Ongeveer gelijktijdig met de tweede transformatie van het stadhuis van Deventer werd er ook in Alkmaar begonnen aan een grote verbouwing van het stadhuis (1694). Bij deze modernisering zouden zowel de voorgevel als het interieur aan bod komen, echter de vernieuwing van de gevel kwam niet verder dan de zuidwesthoek van het stadhuis. Net als in 's-Hertogenbosch en Deventer was het de bedoeling de gevel zo ingrijpend te veranderen dat het oude stadhuis niet meer te herkennen was. De twee plattegronden die zich bevinden in het Regionaal Archief te Alkmaar laten zien welke gevolgen de verbouwing had voor de indeling van de ruimtes.⁶⁴ Toch lijkt het er niet op dat men streefde naar een systematische en volstrekt symmetrische plattegrond. De oude situatie bepaalde de dispositie van het binnenwerk. De verbouwing in Den Bosch is in dit opzicht uitzonderlijk. De modernisering had hier grote gevolgen voor zowel het exterieur als de indeling van het interieur. Dat de organisatie van de plattegrond in 's-

Hertogenbosch niet slechts bepaald werd door de oude verkaveling, volgt uit de vergelijking met de plattegrond van Enkhuizen. Het stadhuis in Enkhuizen, ontworpen door Steven Vennekool, is in tegenstelling tot 's-Hertogenbosch ex-novo, waardoor de keuze voor de indeling van de plattegrond niet werd ingegeven door de bestaande situatie. Toch bezitten beide stadhuizen een soortgelijke indeling. Evenals Den Bosch heeft Enkhuizen een rechthoekige plattegrond die in drie stroken werd verdeeld (afb. 11). Op de begane grond bevindt zich een grote langwerpige zaal ter breedte van de middenpartij, die over de hele lengte van het gebouw doorloopt. Aan weerszijden bevinden zich de dienstvertrekken voor de conciërge, voor de burgerwacht en de officieren, en voor de schout.⁶⁵ Net als in Den Bosch is er halverwege de grote zaal de toegang tot een monumentaal trappenhuis dat leidt naar de vestibule op de eerste verdieping, de Witte- of Burgerzaal. Een verschil met Den Bosch is echter dat een diensttrap, die in Den Bosch de begane grond met de eerste verdieping verbindt, in Enkhuizen ontbreekt. De eerste verdieping volgt dezelfde driedeling als de begane grond, waarbij de middelste strook is verdeeld om de Burgerzaal te scheiden van de burgemeesterskamer. In Den Bosch wordt deze laatste ruimte gebruikt voor de raadszaal, maar in Enkhuizen heeft men gekozen de mooiste kamer te reserveren voor de burgemeesters.⁶⁶ Om de centrale Burgerzaal en de burgemeesterskamer zijn de andere representatieve vertrekken gegroepeerd, vergelijkbaar met de indeling van het Bossche stadhuis. Aan de ene kant van deze twee zalen bevinden zich de kamer van de Weesmeesters en de kamer van de schepenen, terwijl aan de andere kant de kamer van de commissarissen van de kleine gerechtzaken, de thesaurie en de raadszaal zijn geplaatst. De

Afb. 11. Enkhuizen, stadhuis, plattegrond, eerste verdieping (uit Jaarboek voor de monumentenzorg 1992)

duidelijk aan 's-Hertogenbosch verwante dispositie in Enkhuizen, ondersteunt de bewering dat de indeling in 's-Hertogenbosch geen ongelukkig compromis is.

Besluit

De architectuur van het nieuwe stadhuis van 's-Hertogenbosch beschikt niet over de intellectuele diepgang die ten grondslag lag aan de ontwerpen van de stadhuizen in Amsterdam en Maastricht. Zowel in Amsterdam als in Maastricht stond een zeer doordacht driedimensionaal proportiesysteem aan de basis van het ontwerp. De situatie in 's-Hertogenbosch vereiste echter een pragmatische aanpak, waarbij er rekening gehouden moest worden met de bestaande situatie. Doordat de afmetingen van het oude stadhuis voor een groot deel de maten van het nieuwe gebouw bepaalden, was het niet mogelijk om een perfect doordacht proportiesysteem te hanteren als basis voor het ontwerp. Bovendien was het minder aantrekkelijk om een dergelijk systeem te gebruiken omdat het in Den Bosch aan middelen ontbrak om het stadhuis vrij te maken van de omringende bebouwing. Het ontwerp beperkte zich grotendeels tot twee dimensies doordat de aandacht voor de vernieuwing van het exterieur zich alleen richtte op de enige representatieve zijde van het gebouw, namelijk de kant die op de Markt uitkeek. Maar door te kiezen voor een typologie die terug gaat op de Italiaanse villa's, onderscheidde het stadhuis van Den Bosch zich wel door de rationele en moderne ordening van de plattegrond. Vergeleken met andere zeventiende-eeuwse renovaties was de modernisering in 's-Hertogenbosch veel ingrijpender. De veranderingen in Haarlem, Alkmaar en Deventer hadden voornamelijk een decoratief karakter. Terwijl in Haarlem alleen de ornamentiek veranderde en in Deventer de twee nieuwe gevels als een toneelscherm voor het middeleeuwse gebouw werden opgetrokken, werd in 's-Hertogenbosch de middeleeuwse structuur ook aangepast aan moderne behoeften. Er werd niet geprobeerd het stadhuis slechts een nieuwe uitstraling te geven, maar men wilde ook de kern van het gebouw wezenlijk veranderen. Hoewel de opdeling van de plattegrond van het Bossche stadhuis in drie langwerpige stroken ingegeven is door de vorm van de drie middeleeuwse huizen, lukte het de architect niettemin de drie panden een dusdanige samenhang te geven dat het stadhuis ook wat het binnenwerk betreft volledig gemoderniseerd werd.

De nieuwe dispositie van het stadhuis was niet slechts een ongelukkig compromis aan de middeleeuwse situatie, maar bleek een succesvolle systematiek te bezitten. Hoewel er geen aanwijsbare verbanden zijn met het stadhuis van Enkhuizen, kreeg deze laatste een soortgelijke rationele indeling. Kenmerkend voor dit type stadhuis is een smalle langwerpige zaal met daaromheen de dienstvertrekken. Op de begane grond leidde halverwege deze lange zaal een trap naar de vestibule op de eerste verdieping. Deze vestibule had een openbaar karakter en was het knooppunt voor het verkeer tussen alle belangrijke en meer private kamers zoals de burgemeesterskamer en de raadzaal. De ordening was daardoor niet alleen

representatief maar kende ook een goede functionele routing. Men kan daarom stellen dat het stadhuis van 's-Hertogenbosch zich niet alleen kenmerkt door de vernieuwde façade, maar ook door de moderne typologie. Mogelijk was het de behoefte van de Bosschenaren zich te presenteren als een volwaardig lid van de Republiek, dat ertoe heeft geleid dat men minder concessies wilde doen bij de renovatie van het stadhuis dan in de andere zeventiende-eeuwse steden.

Noten

- * De auteur bedankt Koen Ottenheym voor het kritisch doorlezen en becommentariëren van de tekst. Speciale dank gaat ook uit naar Ad van Drunen en de afdeling Bouwhistorie, Archeologie en Monumenten (BAM) van de gemeente 's-Hertogenbosch voor het bezoek aan het stadhuis tijdens de restauratie. De auteur dankt Ester Vink voor haar hulp bij het archiefonderzoek. Voor de verwijzing naar archiefstukken in het Oud stadsarchief 's-Hertogenbosch wordt de afkorting OSA gebruikt, gevolgd door het inventarisnummer.
- ¹ De uitvoering van het Maastrichtse stadhuis was echter niet geheel volgens de plannen van de architect Pieter Post, waardoor sommige onderdelen onklassieke proporties hebben gekregen. Zie K.A. Ottenheym, 'Het stadhuis te Maastricht van Pieter Post', in: *Een seer magnifick Stadhuys. Tien studies over de bouw en de inrichting van het stadhuis te Maastricht*, Delft 1985, 35-58 en K.A. Ottenheym, 'De bouwgeschiedenis van het stadhuis van Pieter Post te Maastricht', *Bulletin KNOB* 85(1986), 145-160.
- ² In een eerder verschenen artikel van C.F.X. Smits werd er vanuit gegaan dat het stadhuis in z'n geheel was vernieuwd. C.F.X. Smits, 'Het stadhuis te 's-Hertogenbosch', *Bulletin NOB* 1 (1908), 212-226.
- ³ M.D. Ozinga, 'Het stadhuis te 's-Hertogenbosch en zijn bouwmeester', *Oudheidkundig Jaarboek IV deel 7* (1938), 21.
- ⁴ L. Pirenne, *Van raadhuis tot stadhuis, vier eeuwen uit de bouwgeschiedenis van het stadhuis van 's-Hertogenbosch*, niet-gepubliceerd typoscript uit 1949, aanwezig in het Oud stadsarchief 's-Hertogenbosch. Een systematische studie waarbij de analyse van het gebouw en de rijke hoeveelheid aan archivalische gegevens aan elkaar gekoppeld worden, wordt op dit moment onder de leiding van A. van Drunen door de afdeling Bouwhistorie, Archeologie en Monumenten (BAM) van de gemeente 's-Hertogenbosch ondernomen. Voorlopig laat een dergelijk arbeidsintensief werk nog op zich wachten en wordt er voor de analyse van de renovatie gebruik gemaakt van de al gepubliceerde gegevens, aangevuld door nieuw bronnenonderzoek.
- ⁵ OSA 3089. Ook in Ozinga 1938, 22.
- ⁶ OSA 290, f. 170v en OSA 3089. Ook in Ozinga 1938, 22.
- ⁷ *Instructie voor Mr. Dirck van der Lith gegeven zijnde door de Heeren gecommiteerden der Stadt 's-Hertogenbosch tot de timmeragie van den Stadthuysse aldaer....* OSA 3090.
- ⁸ *...geexamineerd het bestek van het hartsteen werck van den Voorgevel van het Stadhuys deser Stadt 's-Hertogenbosch opgesteld bij Mr. Pieter Minne woonachtig in 's-Gravenhage, en Mr. Dirck van der Lith schrijnwerker alhier.* OSA 3090. Met hartsteen wordt natuursteen bedoeld en in dit geval Bentheimer zandsteen.

- ⁹ OSA 3089.
- ¹⁰ OSA 3090.
- ¹¹ Opmerkelijk is dat Van der Lith de belangrijkste stad in de Nederlanden oversloeg, terwijl er in Amsterdam rond 1670 veel goede ateliers moeten hebben bestaan. In de instructie van 7 maart werd Amsterdam evenmin genoemd. Helaas wordt nergens duidelijk waarom Van der Lith geen contact met Amsterdamse steenhouders heeft opgenomen en blijft men hieromtrent in het ongewisse.
- ¹² OSA 3089.
- ¹³ OSA 3090.
- ¹⁴ Tot dezelfde conclusie kwamen ook Meischke, Zantkuijl en Rosenberg in R. Meischke, H.J. Zantkuijl, P.T.E.E. Rosenberg, *Huizen in Nederland, Zeeland en Zuid-Holland. Architectuurhistorische verkenningen aan de hand van het bezit van de Vereniging Hendrick de Keyser*, Zwolle 1997, 93.
- ¹⁵ De kroonlijst wordt niet genoemd in het bestek, want men wilde die van hout vervaardigen. Alleen de kroonlijst van het middenrisaliet is tegenwoordig van steen. Zie ook OSA 3090 voor de bestelling van het hout voor het lijstwerk aan de buitenzijde. *Memorie van den Eijken balcken in 't Stadt huys als mede de groten lijsten rondsom het selvde Stadt huys*, 26 augustus 1670.
- ¹⁶ OSA 3090. *Noch te maecten op de achtergevel 4 lijsten tot twee schoorsteenen op soodanigen fatsoen en grooten als de teijckeningh uijtwijst, ofte soo het sal aen gewezen worden*.
- ¹⁷ De eerste deadline was op 30 Juni 1670, het werk moest dan gevorderd zijn tot aan de pedestal. Op 31 augustus 1670 hoopte men klaar te zijn tot aan de kapitelen. Zie Pirenne 1949, 69.
- ¹⁸ Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock, A.J. van Dissel, *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht, deel II: De Papelepel*, Leiden 1987, 316-317.
- ¹⁹ Zeist, Collectie RACM, 038. Voor de plannen voor Vredenburg zie J.J. Terwen, K.A. Ottenheim, *Pieter Post (1608-1669), Architect*, Zutphen 1993, 88-89.
- ²⁰ Zie J.J. Terwen, 'Mag de bouwkunst van het Hollands classicisme 'palladiaans' genoemd worden?', *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek* 33 (1983), 171 en K.A. Ottenheim, 'L'idea della architettura universale in Olanda', in: F. Barbieri, G. Beltrami, *Vincenzo Scamozzi 1548-1616*, Venezia 2003, 133-141.
- ²¹ Zie voor de middeleeuwse situatie; G. Roosegaarde Bisschop, 'Wijzerplaten aan oude gebouwen', *Bulletin KNOB* 64(1965), 144. Bovendien had Claes Adriaenszn. in 1672 reeds zes paardjes gesneden. OSA 3087.
- ²² Vincenzo Scamozzi, *L'idea della architettura universale*, Venezia 1615, deel 2, hoofdstuk 6, 22 (facsimile, 1997). Volgens Scamozzi schreven zijn voorgangers als Palladio dat een 'zuiver' fries lager moet zijn dan de architraaf, hijzelf wijst daarentegen op antieke gebouwen die vaak voor inscripties en beeldhouwwerk een hoger fries hebben. Hij voegt daar aan toe dat dit niets afdoet aan de zuiverheid, maar sterker nog, een goede ontwikkeling is, aangezien het aangenaam is om te zien. (met dank aan Koen Ottenheim).
- ²³ Ozinga 1938, 23.
- ²⁴ Ozinga 1938, 23.
- ²⁵ OSA 3090.
- ²⁶ Ozinga 1938, 23. ...*Claes Jeremiasz. Persoons; Fabrijqmr te Rotterdam te ontbieden, en alhier aen de heeren van het Magistraet te verschijnen...* 6 Juni 1670. OSA 3090.
- ²⁷ R. Bos verwerpt in haar doctoraalscriptie de toewijzing aan Persoons vanwege zijn late betrokkenheid. Volgens haar is het goed mogelijk dat hij de plannen heeft nagezien en verbeteringen heeft aangebracht. Mijns inziens is hij in ieder geval wel verantwoordelijk geweest van de interne dispositie van het stadhuis. R. Bos, *Claes Jeremiasz. Persoons, stadsarchitect van Rotterdam van 1660 tot 1690: een onderzoek naar Persoons' positie in de Rotterdamse stadsfabriek en zijn belangrijkste werken*, doctoraal scriptie, Utrecht 1999, 59.
- ²⁸ *Conditien ende besteck waer naer dhr van Bree Coopman binnen deser Stadt aengenomen heeft het Eijckenhout noodig tot het vernieuwen vant' Stadhuys deser Stadt 's-Hertogenbosch te bouwen... En Memorie van den Eijken balcken in 't Stadt huys als mede de groten lijsten rondom het selvde Stadt huys*. OSA 3090. Op 14 augustus had Van Bree 2000 gulden ontvangen voor het geleverde 'Eijcken hout'. Zie het kasboek van Gijsbert van Hamel, OSA 3086.
- ²⁹ Hendrik Bijster leverde een andere keer, op 6 januari 1671, nog zo'n partij stenen. Zie het kasboek van Gijsbert van Hamel, OSA 3086 en *Raeckende de Timmeragie van den Stadthuijse der Stadt Shertogenbosche* OSA 3088.
- ³⁰ OSA 3088. Pieter van der Sterren werd betaald op 30 september 1670. Een andere betaling voor een geleverde partij steen werd op 21 oktober 1671 gedaan. OSA 3087.
- ³¹ Pirenne 1949, 69.
- ³² OSA 3086.
- ³³ Dit is vergeleken met het bedrag uitgegeven voor de nieuwbouw van het imposante stadhuis van Enkhuizen een redelijk grote som geld. Het totaal bedrag dat uitgegeven werd in Enkhuizen was iets meer dan 77.000. Maar dit stadhuis was dan ook ex-novo. Zie J. Theunisz, *Het Stadhuis te Enkhuizen, uit de opkomst en val eener Hollandsche koopstad*, Assen 1927, 61.
- ³⁴ *Rekeningen van Ghijsbert der Lip metselaer gedaen aan den opbou' van het stad huys aan het leggen van vloer in de voorsael en inde officiers caemer... het op ruymen van saal en andere nootzakelijke arbeid behint de werkdag -4-juli 1672*. OSA 3087.
- ³⁵ Zie de bestekken van 18 november 1672, *Bestek ende Conditien waer naer de Uw. Edel Aghtbare heeren deser Stadt van 's-Hertogenbosche van meeninghe sijn te besteden, het arbeids-loon van dit nabeschreven timmerwerck*. OSA 3087.
- ³⁶ OSA 3087.
- ³⁷ Pirenne 1949, 55. In een bestek opgemaakt met Gijsbert van der Lip (20 januari 1673) werd gesproken over de *Streekcamer boven de burgherwagt*. Waarschijnlijk bevond de kamer voor de raad van de vier kwartieren van de Meierij zich op de eerste verdieping, in de buurt van de raads- en burgermeesterskamer. OSA 3087.
- ³⁸ A. van Drunen, 'Plaats van de Bossche stadhuizen', *Bossche Bladen* 3 (2002), 75-79.
- ³⁹ Pirenne 1949, 34-35.
- ⁴⁰ Dit lijkt een traditionele opstelling te zijn, want al eerder in het vroeg 17de-eeuwse stadhuis van Hendrick de Keyser te Delft was de vierschaar aan het eind van de zaal geplaatst. Zie A. de Groot, 'Het stadhuis van Delft, aspecten van zijn bouw- en restauratiegeschiedenis', *Bulletin KNOB* 83(1984), 13.
- ⁴¹ In verscheidene bestekken opgemaakt met de meester-timmerman en de metselaar worden enkele kamers bij naam genoemd. Echter deze opmerkingen geven nog geen volledig beeld over de indeling

- van het stadhuis. OSA 3087. Zie ook noot 37.
- ⁴² Zie Ottenheim 1986, 145-160.
- ⁴³ Voor de verslechterende economische situatie van Enkhuizen zie Theunisz 1927.
- ⁴⁴ Zie voor de economische situatie van de stad 's-Hertogenbosch, T. Kappelhof, 'Laverend tussen Mars en Mercurius, demografie en economie', in: *'s-Hertogenbosch. De geschiedenis van een Brabantse stad, 1629-1990*, Zwolle 1997, 55-78.
- ⁴⁵ J. Hoekx, B. Jacobs, B. Looper, 'De Stadtstaat. Politiek, bestuur en rechtspraak', in: *'s-Hertogenbosch. De geschiedenis van een Brabantse stad, 1629-1990*, Zwolle 1997, 103.
- ⁴⁶ H.P.R. Rosenberg, *Dwarsweg-weg, ontstaan verval en herstel van een historisch stadsdeel in Den Haag*, (Vom-reeks 5) Den Haag 1992, 55.
- ⁴⁷ In de literatuur wordt meestal de architect Willem van der Helm verantwoordelijk gehouden voor het ontwerp van Rapenburg 6. Terwen schreef dit gebouw aan hem toe, omdat het volledig aansluit bij de gevel van Van der Helms Vierschaar (1671) in Leiden. J. J. Terwen, 'De architectuur van het Hollands Classicisme in Leiden', in: Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock, A.J. van Dissel, *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht, deel II: De Papelepel*, Leiden 1987, 22. Zijn verklaring waarom Minne in verband met dit gebouw wordt genoemd in de Bossche archieven, is dat hij verantwoordelijk was voor de uitvoering. Minne zou ingeschakeld zijn, nadat Willem van der Helm het ontwerp had ingeleverd, omdat Van der Helm zelf geen tijd had. Lunsingh Scheurleer, Fock, Van Dissel 1987, 316-317. De toeschrijving van Rapenburg 6 aan Van der Helm is uitsluitend gebaseerd op de gelijkenis met gevel van de vierschaar. Deze komt inderdaad sterk overeen met het huis van Allard Poullaerd. Maar Rapenburg 6 werd drie jaar eerder gebouwd. Het is heel goed denkbaar dat Van der Helm zowel in 1668 als in 1671 hetzelfde gevelschema heeft gebruikt. Maar het is ook mogelijk dat hij een gevelschema heeft gebruikt voor de Vierschaar, dat al eerder door Minne was toegepast. Ik veronderstel dat het gebouw beter aan Minne valt toe te schrijven. De toeschrijving aan Van der Helm lijkt namelijk gebaseerd op de gedachte dat zo'n monumentaal pand niet door een relatief onbekend meester gemaakt kan zijn. En in dezelfde denktrant kan men beweren dat een architect als Van der Helm nooit een gevelschema van een aannemer als Minne overgenomen zou hebben voor zijn eigen vierschaar. De status quo van onderzoek is echter te gering om zo'n bewering te kunnen staven. Het is namelijk onduidelijk hoe architecten en aannemers in de 17de eeuw elkaar beïnvloeden. In de Gouden Eeuw werd geen duidelijk onderscheid gemaakt tussen aannemer en architect en vaak was de ontwerper tegelijk de aannemer. Bij het ontbreken van andere aanwijzingen lijkt me dat Minne zowel ontwerper als aannemer is geweest van Rapenburg 6.
- ⁴⁸ Ozinga heeft nog moeite gedaan de architect Den Otter te identificeren, tot een bevredigend resultaat heeft dat niet geleid. Ozinga 1938, 25 noot 4. Het zou goed kunnen dat hij familie was van de Haarlemse landmeter en architect Erasmus den Otter, die betrokken was bij de noordelijke uitleg van Haarlem in de 17de eeuw. Zie voor Erasmus den Otter; E. Taverne, *In 't land van belofte: in de nieuwe stad. Ideaal en werkelijkheid van de stadsuitleg in de Republiek, 1580-1680*, Maarssen 1978, 325 noot 116.
- ⁴⁹ Ozinga 1938 en Bos 1999.
- ⁵⁰ Philips Vingboons, *Tweede deel van de afbeeldsels der voornaemste gebouwen uyt alle die Philips Vingboons geordineert heeft*, Amsterdam 1674, 72.
- ⁵¹ K.A. Ottenheim, *Philips Vingboons (1607-1678) Architect*, Zutphen 1989, 104.
- ⁵² Een dergelijk schema werd ook gebruikt voor publieke gebouwen en buitenhuizen. Al eerder werd een vergelijkbare compositie door Arent van 's-Gravensande toegepast voor de Sebastiaansdoelen in Den Haag (1636). Vergelijk ook de tekening van Vingboons voor een niet nader aangeduid landhuis (Philips Vingboons, *Tweede deel van de afbeeldsels...*, 70) met het Bossche stadhuis. Met name de overeenkomsten tussen de vensterindelingen die een mezzanine suggereren op de begane grond en op de eerste verdieping, zijn opvallend. Zie voor een bespreking van de tekening, Ottenheim 1989, 104.
- ⁵³ Zie Terwen, Ottenheim 1993, 88-89.
- ⁵⁴ Ottenheim 1985, 46-51.
- ⁵⁵ P. Jongens, H.E. Phaff, C.W. Royaards, *Het stadhuis van Haarlem, algemeen restauratieplan*, Haarlem 1961, 44.
- ⁵⁶ S. Ampzing, *Beschryvinge ende lof der stad Haerlem in Holland*, Haarlem 1628. Zie W.G.M. Cerutti, *Het stadhuis van Haarlem. Hart van de stad*, Haarlem 2001, 47.
- ⁵⁷ Zie ook Ozinga 1938, 20.
- ⁵⁸ Met dank aan Ad van Drunen. Ozinga had de moppen ook eerder opgemerkt en volgens hem hebben de moppen afmetingen van 26,5 bij 6,5 en 27 bij 7 cm, Ozinga 1938, 20.
- ⁵⁹ Ozinga 1938, 21.
- ⁶⁰ Deze oplossing werd al eerder toegepast in het stadhuis van Amsterdam.
- ⁶¹ J.J. van Nijendaal, 'De bouwgeschiedenis van het Deventer Stadhuis in het tijdvak 1650-1979', in: A.C.F. Koch, *In en om het Deventer Stadhuis*, Deventer 1982, 81.
- ⁶² Van Nijendaal 1982, 83.
- ⁶³ H.F.A. Rademaker, 'De restauratie van het Deventer Stadhuis', in: A.C.F. Koch, *In en om het Deventer Stadhuis*, Deventer 1982, 104.
- ⁶⁴ Voor de verschillende vernieuwingen aan het stadhuis in de 17de eeuw zie, J. van der Hoeve, L. Wevers, 'Behoud gaat voor vernieuwing. Bouwhistorie van het stadhuis van Alkmaar', in: *Onse heerlijke Stadt-huys binnen Alckmaer*. De geschiedenis van het stadhuis van Alkmaar, Alkmaar 2004, 54-65.
- ⁶⁵ Theunisz 1927, 67-68.
- ⁶⁶ Het is mogelijk dat deze verschuiving te maken heeft met een veranderende hiërarchische verdeling binnen het stadsbestuur. Meer onderzoek zou op dit gebied gewenst zijn.